

Piotr Hapanowicz

A portrait of Tadeusz Kościuszko, a Polish military leader and engineer. He is depicted from the chest up, wearing a dark military uniform with a high collar and epaulettes. He has a serious expression and is looking slightly to the left. He is holding a rolled-up document in his hands. The background is a plain, light-colored wall.

TADEUSZ KOŚCIUSZKO (1746–1817).
PRZYJACIEL WOLNOŚCI

Z wprowadzeniem Piotra Dobosza.

TADEUSZ KOŚCIUSZKO (1746–1817).
PRZYJACIEL WOLNOŚCI

Z wprowadzeniem Piotra Dobosza.
Kraków 2024

Piotr Hapanowicz

TADEUSZ KOŚCIUSZKO (1746–1817).
PRZYJACIEL WOLNOŚCI

Z wprowadzeniem Piotra Dobosza.
Kraków 2024

Komitet Kopca Kościuszki
w Krakowie
ustanowiony w 1820 r.

Redaktor wydawnictw Komitetu Kopca Kościuszki

Prof. dr hab. Piotr Dobosz

Redakcja

Agnieszka Kutylak–Hapanowicz

Projekt graficzny, skład i łamanie

Przygotowanie publikacji do dystrybucji elektronicznej w formacie PDF

Monika Rokicka

Na okładce

Portret Tadeusza Kościuszki, mal. Karl Gottlieb Schweikart, po 1802,
Muzeum Narodowe w Warszawie

Projekt zabudowań szpitala w West Point, wyk. Tadeusz Kościuszko,
Alexander McDougall papers, The New York Historical Society, 1779–1782

ISBN 978-83-963272-2-2 (wydanie drukowane)

ISBN 978-83-963272-6-0 (wydanie elektroniczne – PDF)

© Piotr Hapanowicz, 2024

Wszystkie prawa zastrzeżone

Wydawca

Komiet Kopca Kościuszki w Krakowie

al. Waszyngtona 1

30-204 Kraków

info@kopieckosciuszki.pl

www.kopieckosciuszki.pl

Kraków 2026

Spis treści

Wprowadzenie 10

Kościuszko w opinii innych 12

Kalendarium życia i działalności Tadeusza Kościuszki 14

Tadeusz Kościuszko jako wojskowy 22

Kościuszko jako mąż stanu 36

Tadeusz Kościuszko prywatnie 44

Dziedzictwo Kościuszki 54

Wybrana bibliografia 61

Spis ilustracji 65

Drodzy Czytelnicy,

Komitet Kopca Kościuszki w Krakowie, ustanowiony przez Senat Rządzący Wolnego Miasta Krakowa w 1820 r., a działający do dziś we współczesnych uwarunkowaniach prawnych oraz utworzone przez niego przedsięwzięcie organizacyjno–kulturalne o nazwie „Muzeum Kościuszkowskie”, oddają do Państwa rąk nową publikację o Tadeuszu

Kościuszcze, bohaterze kilku narodów, w tym polskiego, amerykańskiego i francuskiego, postaci żywo pamiętanej i honorowanej na wielu kontynentach ziemskiego globu.

Autorem książki jest dr Piotr Hapanowicz, autor licznych publikacji o Kościuszcze, zasłużony muzealnik, a zarazem zasłużony członek Komitetu Kopca Kościuszki w Krakowie.

W opracowaniu *Tadeusz Kościuszko (1746–1817). Przyjaciel wolności* ujęte zostały podstawowe wątki ukazujące tę wybitną postać w wielu kontekstach. Autor książki w sposób elokwentny narracyjnie przedstawia najpierw życie i działalność Kościuszki, a następnie prezentuje kalendarium jego życia i działalności, z którego Szanowny Czytelnik może wyprowadzić wnioski o wielkości tej postaci.

Zapoznając się z kolejną częścią książki, odnajdujemy szacunek dla Tadeusza Kościuszki w oczach nie tylko osób z epoki jego życia, ale i z czasów późniejszych. Thomas Jefferson, przyjaciel Tadeusza Kościuszki i Prezydent Stanów Zjednoczonych, powiedział o Nim znamienne słowa: „To najczystszy syn wolności, jakiego kiedykolwiek spotkałem, i to takiej wolności, która należy się każdemu”. Powyższa myśl ma charakter ponadczasowy i uniwersalny. Kościuszko, całym swoim życiem potwierdzając ideę wolności w jej najpełniejszym wymiarze, był hegemonom odwagi i konsekwencji. Bo jakże inaczej ocenić chociażby jego gest na rzecz wyzwolenia grupy ówczesnych niewolników z oczekiwaniem zagwarantowania im m.in. podstaw edukacyjnych rozwoju. To nie tylko Człowiek Odwagi, Idei

Wolności, ale i Wizjoner dostrzegający konieczność urzeczywistnienia dla każdego człowieka tego, co dzisiaj jest dla nas na tyle oczywiste i dostępne, że niekiedy wręcz niedoceniane.

Tadeusz Kościuszko zostaje zaprezentowany także jako wojskowy, doświadczający sukcesów i porażek. Te ostatnie w niczym nie umniejszają kunsztu Kościuszki, jego odwagi i kreatywności wojskowej. Jawi nam się On jako świetny inżynier, organizator, żołnierz, wódz i mąż stanu. Ale jest też człowiekiem „z krwi i kości” i takiego Bohatera wpisanego jednocześnie w ludzkie, człowiecze rozterki, marzenia i codzienność egzystencji ludzkiej ukazuje przywoływana publikacja.

Książka zawiera również analizę tego, co nazywamy z dużej litery Dziedzictwem Tadeusza Kościuszki. A ono ma wymiar materialny i niematerialny i prowadzi do refleksji końcowej, że tak wiele, tak długo i tak uniwersalnie zawdzięczamy geniuszowi Kościuszki, który „wszak do całego świata przynależy”. Komitet Kopca Kościuszki w Krakowie jako strażnik Kopca Kościuszki, będącego nie tylko zabytkiem, ale i pomnikiem historii, przywołuje pamięć wielkiego Polaka i odwołując się do historii, nadaje jej współczesne akcenty.

W ostatniej części książki zamieszczona została wybrana literatura dotycząca Kościuszki.

Wszystkim Czytelnikom tej książki, a także odwiedzającym Kopic Kościuszki w Krakowie i Muzeum Kościuszkowskie, składam w imieniu Komitetu Kopca Kościuszki najserdeczniejsze podziękowania za pamięć – pamięć o Wielkim Polaku i Obywatelu całego Wolnego Świata, za pamięć o Generale Tadeuszu Kościuszcze.

Prof. dr hab. Piotr Dobosz

XII Prezes

Komitetu Kopca Kościuszki w Krakowie
ustanowionego w 1820 r.

przez Senat Rządzący Wolnego Miasta Krakowa

Kraków, dnia 7 października 2024 roku.

MOTTO

*Wolność to najszlachetniejsze dobro,
którego człowiek na ziemi kosztować może [...]*

TADEUSZ KOŚCIUSZKO, *Odezwa do Narodu*,
obóz pod Mokotowem, 24 IX 1794 r.

Wprowadzenie

[Kościuszko] To najczystszy syn wolności, jakiego kiedykolwiek spotkałem, i to takiej wolności, która należy się wszystkim.

THOMAS JEFFERSON

Tadeusz Kościuszko (1746–1817) to bohater narodowy Polski i bojownik o niepodległość Stanów Zjednoczonych Ameryki Północnej, honorowy obywatel rewolucyjnej Francji, jeden z najbardziej rozpoznawalnych Polaków w kraju i na świecie. Czas jego życia i działalności przypada na nie tylko niezwykle trudny i burzliwy okres w dziejach państwa polskiego, ale także Europy i Ameryki Północnej, to takie wydarzenia, jak powstanie Stanów Zjednoczonych Ameryki Północnej; rewolucja francuska, upadek *ancien régime* w Europie Zachodniej, okres napoleoński czy też kongres wiedeński.

Kościuszko pochodził z niezamożnej rodziny szlacheckiej z terenów dawnego Wielkiego Księstwa Litewskiego, które pod rządami Jagiellonów połączone było z Królestwem Polskim najpierw unią personalną, a od 1569 r. unią realną. W czasach Kościuszki to niegdys potężne państwo europejskie, zwane Rzeczpospolitą Obojga Narodów, przeżywało ogromny kryzys. W XVIII w. ujawniła się w pełni wewnętrzna słabość Rzeczypospolitej: anarchia, brak armii, stagnacja gospodarcza i bezwład polityczny. Nastąpił upadek międzynarodowego znaczenia Polski. Jednocześnie sąsiedzi – Rosja, Austria i Prusy – wyrosły na europejskie potęgi polityczne i militarne, i często ingerowały w sprawy wewnętrzne Rzeczypospolitej. W 1772 r. państwa te dokonały I rozbioru Polski. Rzeczpospolita, licząca przed rozbiorem ok. 732 tys. km², utraciła blisko 1/3 swojego terytorium. Próba naprawy państwa podjęta przez Sejm Czteroletni (1788–1792) znalazła swój wyraz w Ustawie Rządowej uchwalonej 3 maja 1791 r., jednej z pierwszych konstytucji na świecie. Jednak w wyniku zbrojnej interwencji

wojsk rosyjskich reforma ustrojowa i militarna państwa polskiego nie została zrealizowana. W styczniu 1793 r. Rosja i Prusy dokonały II rozbioru Rzeczypospolitej. Próbą ratowania państwowości było zbrojne powstanie pod wodzą generała Kościuszki, które wybuchło 24 marca 1794 r. w Krakowie. Powstańcy bohatersko przez prawie osiem miesięcy walczyli z przeważającymi wojskami rosyjskimi i pruskimi. Powstanie zostało stłumione. Konsekwencją upadku powstania był III rozbiór, przeprowadzony w 1795 r. przez Rosję, Austrię i Prusy oraz likwidacja państwowości polskiej na 123 lata.

Portret Tadeusza Kościuszki w zbroi, autor nieznany, koniec XVIII w.,
Muzeum Narodowe w Krakowie

Kościuszko w opinii innych

To najczystszy syn wolności, jakiego kiedykolwiek spotkałem, i to takiej wolności, która należy się wszystkim.

THOMAS JEFFERSON (1743–1826),
prezydent Stanów Zjednoczonych.

Kościuszko jest jedynym prawdziwym republikaninem, jakiego kiedykolwiek poznałem. To człowiek bez skazy.

HORATIO GATES (1727–1806),
generał amerykański.

Co zaś go wielce wyróżniało [...] to niezrównana skromność i zupełna nieświadomość tego, iż dokonał czegoś nadzwyczajnego.

NATHANAEL GREENE (1742–1786),
generał amerykański.

Kościuszko [...] będąc doskonałym oficerem inżynierii, był nieustraszony, ale zawsze zimny w swojej brawurze. [...] Miłował gorąco wolności i niepodległość narodową.

JAN URSYN NIEMCEWICZ (1757–1841),
pisarz polski.

Ożywia go tylko miłość Ojczyzny, żadna inna namiętność nie ma władzy nad nim, uczciwość jego jest niezaprzeczalna.

JÓZEF MAKSYMILIAN OSSOLIŃSKI (1748–1826),
działacz kulturalny polski.

*Ten generał był bardzo użyteczny nie tylko przez swoje męstwo,
ale i przez szczególną roztropność.*

KSIĄŻĘ JÓZEF PONIATOWSKI (1763–1813),
dowódca polski, marszałek Francji.

*[...] buntownik Kościuszko, podburzywszy Polskę,
w swych kontaktach z potworami rządzącymi Francją, zamierza
wszędzie rozsiewać bunt na złość Rosji.*

KATARZYNA II (1729–1796),
cesarzowa Rosji.

*Proszę być pewnym, że nikt nie żywi większego szacunku i większej czci
dla Pańskiego charakteru niż ja [...]*

GEORGE WASHINGTON (1732–1799),
prezydent Stanów Zjednoczonych.

Kościuszko, męczennik wolności, nie żyje [...].

WILLIAM HENRY HARRISON (1773–1841),
prezydent Stanów Zjednoczonych.

[Kościuszko] został jednym z nieśmiertelnych bohaterów ludzkości. Czemu?

Bo jego imię jest Polska.

SZYMON ASKENAZY (1865–1935),
historyk polski.

Kalendarium życia i działalności Tadeusza Kościuszki

4 lutego 1746

Prawdopodobna data urodzin Andrzeja Tadeusza Bonawentury w Merczowszczyźnie.

1755–1760

Nauka w kolegium pijarskim w Lubieszowie.

Dworek Kościuszków w Merczowszczyźnie, mal. Michał Kulesza, przed 1863, Muzeum Narodowe w Krakowie

1765–1769

Dalsza nauka w Korpusie Kadetów w Warszawie, zwanej Szkołą Rycerską, a następnie w Szkole Inżynieryjnej Korpusu Kadetów (École de Génie).

20 grudnia 1766

Patent oficerski w Korpusie Kadetów.

1769–1774

Stypendium królewskie we Francji.

5 sierpnia 1772

Rosja, Prusy i Austria dokonały I rozbioru Polski.

1776–1783

Udział Kościuszki w wojnie o niepodległość Stanów Zjednoczonych.

18 października 1776

Nominacja na inżyniera wojskowego z rangą pułkownika armii amerykańskiej.

Przed 19 września 1777

Umocnienie Bemis Heights pod Saratogą przez Kościuszkę w celu zatrzymania brytyjskiej armii.

17 października 1777

Kapitulacja armii brytyjskiej pod Saratogą. Pierwsze znaczące zwycięstwo Amerykanów w wojnie niepodległości.

1778–1780

Ufortyfikowanie przez Kościuszkę West Point nad rzeką Hudson.

1780–1782

Kościuszko – naczelnym inżynierem armii południowej, gen. Nathanaela Greene'a.

Jerzy Waszyngton odznacza Kościuszkę Orderem Cyncynata, mal. Michał Stachowicz, 1818, Muzeum Narodowe w Krakowie

13 października 1783

Nominacja na generała brygady armii amerykańskiej, przyjęcie do elitarnego Towarzystwa Cyncynatów.

12 października 1789

Król polski Stanisław August Poniatowski nominował Kościuszkę na generałamajora wojsk koronnych.

maj–lipiec 1792

Udział w wojnie z Rosją w obronie Konstytucji 3 Maja.

18 lipca 1792

Udział w bitwie pod Dubienką.

26 sierpnia 1792

Francuskie Zgromadzenie Prawodawcze nadało Kościuszcze tytuł honorowego obywatela Francji.

23 stycznia 1793

Rosja i Prusy dokonały II rozbioru Polski.

Portret Tadeusza Kościuszki, mal. Kazimierz Wojniakowski, 1794, Poznańskie
Towarzystwo Przyjaciół Nauk, Muzeum Narodowe w Poznaniu

24 marca 1794

Wybuch powstania zbrojnego w obronie niepodległości i suwerenności Polski. Uroczysta przysięga Kościuszki na Rynku krakowskim, jako Najwyższego Naczelnika Siły Zbrojnej Narodowej.

4 kwietnia 1794

Bitwa powstańców z Rosjanami pod Raclawicami. Zwycięstwo wojsk Kościuszki.

7 maja 1794

Wydanie w obozie pod Połańcem przez Kościuszkę uniwersału w sprawie włościańskiej, nadającego chłopom wolność osobistą i ograniczającego pańszczyznę.

lipiec–wrzesień 1794

Oblężenie Warszawy przez wojska pruskie i rosyjskie, Kościuszkę umiejętnie obronił stolicę Polski.

10 października 1794

Kłęska wojsk powstańczych w bitwie pod Maciejowicami, wzięcie do niewoli ciężko rannego Kościuszki.

październik 1794 – listopad 1796

Kościuszkę w niewoli rosyjskiej.

24 października 1795

Traktat rozbiorowy pomiędzy Rosją, Prusami i Austrią. Polska jako państwo przestało istnieć na 123 lata.

26–27 listopada 1796

Uwolnienie Kościuszki przez cara Pawła I.

sierpień 1797 – czerwiec 1798

Drugi pobyt w Stanach Zjednoczonych.

przed 5 maja 1798

Kościuszkę sporządził dokument o znamionach testamentu, przeznaczając swój amerykański majątek na wykup czarnych niewolników i ich odpowiednie kształcenie.

1798–1815

Pobyty we Francji.

9 listopada 1799

Zamach stanu „18 brumaire’a” gen. Bonapartego w Paryżu. Kościuszkowski uważał Bonapartego za uzurpatora i grabarza rewolucji francuskiej.

sierpień – wrzesień 1800

Z inicjatywy Kościuszki została wydana anonimowo w Paryżu napisana przez Józefa Pawlikowskiego broszura pod tytułem „Czy Polacy *wybić się mogą na niepodległość?*”.

22 lipca 1807

Napoleon nadał konstytucję Księstwu Warszawskiemu.

22 czerwca 1812

Napoleon proklamował „drugą wojnę polską” z Rosją i wkroczył na czele „Wielkiej Armii” na jej terytorium.

początek marca 1814

Rozpoczęcie ostatniej ofensywy wojsk koalicji antyfrancuskiej zakończonej abdykacją Napoleona jako cesarza (6 IV).

9 kwietnia 1814

List Kościuszki do cara Aleksandra I, z prośbą o powszechną amnestię dla Polaków, o objęcie tronu polskiego i o wprowadzenie w Polsce monarchii na wzór angielski.

kwiecień 1814

Kościuszkowski spotykał się w Paryżu z carem Aleksandrem I w sprawach Polski. Podczas spotkania uzyskał przyrzeczenie cara dotyczące odrodzenia Polski.

wrzesień 1814

Rozpoczął się kongres wiedeński.

Portret Tadeusza Kościuszki w podeszłym wieku, mal. Stefan Kozakiewicz, 1867,
Komitet Kopca Kościuszki w Krakowie

1 marca 1815

Powrót Napoleona z Elby, rozpoczynający 100 dni jego władzy zakończonej klęską pod Waterloo 18 czerwca i ponowną abdykacją.

27 maja 1815

Kościuszkę spotykał się z carem Aleksandrem I w Braunau am Inn.

9 czerwca

Akt końcowy Kongresu Wiedeńskiego, na mocy którego powstało kadłubowe Królestwo Polskie.

połowa lipca 1815

Kościuszko osiadł w Solothurn w Szwajcarii.

2 kwietnia 1817

Kościuszko sporządza testament, nadający włościanom w Siechnowiczach wolność osobistą oraz prawo własności posiadanych gruntów i zagrod.

15 października 1817

Okolo godziny 22 Kościuszko umiera w Solurze w obecności rodziny Zeltnerów, mając 71 lat.

17 października 1817

Pochówek jego wnętrzości w Zuchwyl.

19 października 1817

Złożenie zwłok w kościele Jezuitów w Solothurn.

24 marca – 11 kwietnia 1818

Przewiezienie trumny ze zwłokami z Solothurn do Krakowa.

23 czerwca 1818

Trumna spoczęła w królewskiej krypcie św. Leonarda w katedrze Wawelskiej.

1820–1823

W Krakowie został usypany przez Polaków monumentalny Kopiec Kościuszki.

15 października 1927

Urna zawierająca serce Kościuszki została umieszczona w kaplicy Zamku Królewskiego w Warszawie.

Tadeusz Kościuszko jako wojskowy

*Lud rozdarty na ćwierci, wymazany z mapy,
Westchnienie do wolności, krew i łza przelana,
I to imię, co jeszcze przeraża tyrana – Kościuszko!*

(LORD GEORGE BYRON)

Kościuszko jako młody człowiek, urodzony w czasach największego upadku państwa polskiego, zdobył dobre wykształcenie ogólne. Uczęszczał do nowo założonej Szkoły Rycerskiej w Warszawie (1765–1769). Zadaniem placówki było przygotowanie młodzieży szlacheckiej zarówno do służby w wojsku, jak i do służby publicznej, wychowując ją w duchu miłości i poświęcenia dla kraju, zaszczipiając cnoty obywatelskie i ducha patriotycznego.

Kościuszko interesował się szczególnie inżynierią wojskową. Ta właśnie dziedzina stała się jego specjalnością i z czasem w niej odniósł największe sukcesy w swojej trudnej i skomplikowanej karierze wojskowej. Wiedzę inżynieryjną rozwijał podczas kilkuletniego pobytu stypendialnego w Paryżu. Jako cudzoziemiec nie miał dostępu do paryskich szkół wojskowych (École militaire), w jego edukacji ważne było samokształcenie, uczestniczył także w kursach przygotowawczych. Po powrocie do ojczyzny, pomimo odpowiedniego przygotowania nie otrzymał angażu ani wojsku polsku, ani litewskim. Bez zatrudnienia i bez perspektyw na odmianę losu, skłócony z bratem o ojcowiznę, po nieszczęśliwym romansie z Ludwiką Sosnowską – miał do wyboru egzystencję drobnego, prowincjonalnego szlachcica lub służbę w obcej armii.

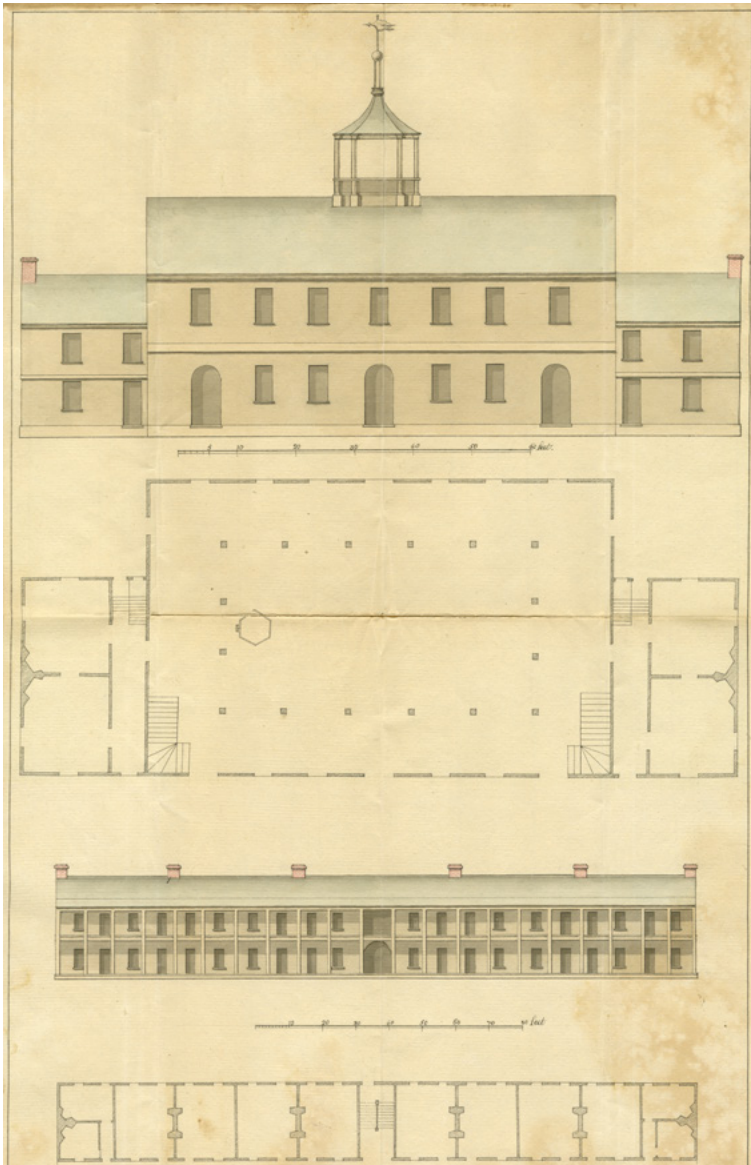
Podjął wówczas przełomową decyzję w swoim życiu, w poszukiwaniu pracy i szczęścia wyjechał w 1775 r. za granicę. Jednak jego

staraniauzyskania zatrudnienia w Saksonii czy też we Francji zakończyły się fiaskiem. Należał jednak do ludzi odważnych, podejmujących duże ryzyko: zdecydował o podróży do Ameryki Północnej, gdzie trwała wojna o niepodległość Stanów Zjednoczonych. Decyzja ta miała wymiar ideowy i praktyczny. Kościuszko znany był ze swoich przekonań wolnościowych, chciał wspomóc swoimi umiejętnościami wojskowymi amerykańskich powstańców. Kiedy przybywał do Ameryki w sierpniu 1776 r., wojna z Anglikami toczyła się ze zmiennym szczęściem na wszystkich frontach. Wobec ofensywy wojsk brytyjskich w kierunku Filadelfii, Amerykanie pilnie potrzebowali inżynierów, którzy potrafiliby przygotować miasto do spodziewanego ataku, od strony rzeki Delaware. Kościuszko otrzymał szansę, Amerykanie sprawdzili jego kwalifikacje jako inżyniera, powierzając mu opracowanie planu fortyfikacji pod Bilingsport. Kiedy 18 października 1776 r. otrzymuje nominację na inżyniera armii amerykańskiej w randze pułkownika, realizuje się jego „amerykańskie marzenie”, bo jego patent wyższego oficera wystawiono nieco „na wyrost”. Nie ukończył bowiem żadnej z renomowanych szkół europejskich, nie miał praktyki bojowej, a na dodatek miał dopiero 30 lat. Na wiosnę 1777 r. został przydzielony na północ w rejon ogromnej twierdzy Ticonderoga, która miała duże znaczenie strategiczne, bo broniła dostępu do Stanów Zjednoczonych od północy. Jednak jego plany odpowiedniego zabezpieczenia wzgórza Sugar Loaf Hill zostały odrzucone, co niewątpliwie zaważyło na upadku twierdzy i zajęciu go przez Brytyjczyków. Podczas odwrotu Armii Północnej gen. Horatio Gatesa Kościuszko był jej głównym inżynierem. Fortyfikował różne obozy wojskowe, które skutecznie utrudniały dalszy marsz Anglików. Rozgłos przyniosło mu ufortyfikowanie we wrześniu 1777 r. przedpola Bemis Heights, co przyczyniło się walnie do amerykańskiego zwycięstwa w bitwie pod Saratogą (17 X 1777 r.). Zwycięstwo to miało dla Amerykanów ogromne znaczenie militarne i moralne. Wyrazem uznania dla inżynierskich umiejętności Kościuszki było powierzenie mu budowy potężnej twierdzy West Point, która miała zamknąć rzekę Hudson dla okrętów angielskich i stanowić zarazem ważny element umocnień obronnych wokół

Portret Tadeusza Kościuszki, autor nieznan, ok. 1792, Muzeum Wojska Polskiego

Nowego Jorku. Prace fortyfikacyjne prowadził energicznie w latach 1778–1780, zyskując poparcie naczelnego wodza armii amerykańskiej, gen. George'a Washingtona. Zgodnie z planem Kościuszki, 30 kwietnia 1778 r. przeciągnięty został w poprzek rzeki Hudson wielki, żelazny łańcuch. Kościuszko jako inżynier był obdarzony ponadprzeciętną wyobraźnią przestrzenną, geograficzną i topograficzną. Jego plan umocnienia West Point był nowatorski, zrywał z tradycją fortyfikacji stalej na rzecz systemu luźno rozrzuconych fortów, przy mistrzowskim wykorzystaniu właściwości terenu. Latem 1780 r. Kościuszko ukończył przekształcanie wzgórz nad rzeką Hudson w twierdzę. Powstał zespół fortyfikacyjny praktycznie nie do zdobycia, określany przez ówczesnych wojskowych „amerykańskim Gibraltarem”. Kierowanie budową fortyfikacji West Point było dla Polaka sporym wyróżnieniem, ale dla człowieka czynu, jakim był Kościuszko – na dłuższą metę zajęciem nużącym. Po ponad dwuletnim okresie chciał opuścić West Point i przyłączyć się do oddziałów na linii frontu, pragnąc szukać chwały na polu bitwy. Ostatecznie został naczelnym inżynierem południowej armii gen. Nathanaela Greene'a. Sytuacja militarna przedstawiała się wówczas niekorzystnie dla Amerykanów. Cały impet brytyjskiego ataku był skierowany na południowy odcinek frontu. Kościuszko organizował skutecznie działania opóźniające ruchy wroga. Obmyślił przeprawy przez rzeki Yadkin i Dan w Karolinie Północnej. Od maja 1781 r. przez miesiąc uczestniczył w bezkutecznym oblężeniu potężnego fortu Ninety-Six w Karolinie Południowej. Po klęsce wojsk angielskich gen. Charlesa Cornwallisa pod Yorktown w listopadzie 1781 r., walki zbrojnym w wojnie niepodległość Stanów Zjednoczonych wkroczyły w etap finalny. W 1782 r. Kościuszko organizował roboty inżynierskie przy blokadzie Charleston, odznaczył się też wtedy w potyczkach jako oficer liniowy. 15 listopada uczestniczył w ostatnim starciu wojny na James Island. Po zakończeniu wojny Kościuszko rozpoczął starania o szlify generalskie. Szczególnie zależało mu na awansie indywidualnym, bardziej zaszczytnym i cenionym wśród oficerów. Ostatecznie, w uznaniu zasług, uchwałą Kongresu w zbiorowym awansie otrzymał 13 października 1783 r. stopień generała brygady armii amerykańskiej.

Projekt zabudowań szpitala w West Point, wyk. Tadeusz Kościuszko, 1779–1782,
Alexander McDougall papers, The New York Historical Society

Portret Kościuszki w mundurze generała armii amerykańskiej, w tle fort Clinton, mal. Bolesław Jan Czedekowski, 1947, Fundacja Kościuszkowska w Nowym Jorku

Bez powodzenia liczył na stanowisko amerykańskiego szefa korpusu inżynierów. Dużą satysfakcję sprawiło Kościuszce przyjęcie go, jako jednego z trzech cudzoziemców, w poczet elitarnego Towarzystwa Cyncynatów. Towarzystwo to zawiązane zostało przez najbardziej zasłużonych weteranów wojny o niepodległość. W Ameryce Północnej

Kościuszko nabył duże doświadczenia, jako inżynier wojskowy, specjalisty od budowy fortyfikacji, ale także umiejętności inżyniera polowego. Wykazał się jako dobry organizator, doceniając wagę kwaterunku i aprowizacji. Uwierzył w możliwość prowadzenia walki przez armię zaimprovizowaną, szczególnie zaś w znaczenie umocnień polowych, a także wykorzystania artylerii.

Po powrocie do Polski, która przeżywała kryzys po pierwszym rozbiore państwa, po raz kolejny nie otrzymał zatrudnienia w armii. Marzenie Kościuszki o uzyskaniu patentu generalskiego i etatu wojskowego w ojczyźnie spełniło się dopiero w 1789 r. Ważnym przełomem w życiu kraju stał się Sejm, zwany Wielkim, obradujący w latach 1788–1792, który podjął wszechstronne dzieło naprawy państwa, czego efektem była uchwalona Konstytucja 3 Maja 1791 r., jedna z pierwszych na świecie ustaw zasadniczych. Wobec agresji rosyjskiej w połowie 1792 r. Kościuszko uczestniczył w wojnie w obronie Konstytucji 3 Maja, osłaniając odwrót wojsk polskich z terenu dzisiejszej Ukrainy. 18 lipca 1792 r. stoczył dużą bitwę obronną pod Dubienką nad rzeką Bug. Była to najbardziej krwawa i zacięta bitwa w całej kampanii. Sława wodza spod Dubienki, gdzie wojska polskie stawily mężny opór przeważającym siłom rosyjskim, uczyniła z niego później kluczowego kandydata na przywódcę powstania. Dla żołnierzy stał się on odtąd wzorem i autorytetem. Zasługi Kościuszki zostały nagrodzone Orderem *Virtuti Militari* (łac. „Męstwu wojskowemu”), najważniejszym odznaczeniem wojskowym polskim. Jednak ostatecznie wojska rosyjskie zajęły ziemie polskie. 13 stycznia 1793 r. Prusy podpisały z Rosją porozumienie w sprawie drugiego rozbioru Polski. Sytuacja polityczna i gospodarcza w kraju pogarszała się z każdym dniem. Faktyczny władca ujarzmionej Polski, generał rosyjski Osip Igelström, rządził twardo i bezwzględnie. W tej sytuacji zarówno w kraju, jak i na emigracji zaczęło dominować przekonanie, że jedyną szansą ratunku dla ojczyzny jest poderwanie narodu do powstania zbrojnego. 24 marca 1794 r. insurekcja wybuchła w Krakowie, a Najwyższym Naczelnikiem Siły Zbrojnej Narodowej został Kościuszko. Naczelnik rozwinął intensywną działalność organizacyjną w celu powiększenia

Scena poświęcenia szabel Tadeusza Kościuszki i gen. Józefa Wodzickiego, mal. Walery Elias Radzikowski, 2 poł. XIX w., Muzeum Krakowa

liczebności wojsk i stworzenia struktury administracyjnej. Brakowało wszystkiego: kadry oficerskiej i podoficerskiej, broni palnej i białej, mundurów, żywności, środków finansowych, a wreszcie samych rekrutów. Z powodu braku broni palnej powstańców uzbrojono w kosy i piki. Głównym celem Kościuszki po objęciu dowództwa powstania było

Bitwa pod Raclawicami, mal. Walery Eliaz Radzikowski, 1895, Muzeum Krakowa

rozszerzenie ruchu zbrojnego na wszystkie dzielnice kraju. Przede wszystkim zamierzał doprowadzić do wybuchu insurekcji w Warszawie. Naczelnik zdawał sobie sprawę, że walka z trzema zaborcami naraz będzie skazana na niepowodzenie. Liczył, że wojnę uda się ograniczyć tylko do Rosji, niestety przyszło mu toczyć wojnę z liczniejnymi, dobrze wyszkolonymi i wyposażonymi wojskami rosyjskimi i pruskimi. 4 kwietnia 1794 r. stoczył z Rosjanami bitwę pod Raclawicami. W natarciu, osobiście dowodzonym przez Naczelnika, kosynierzy, czyli chłopci uzbrojeni w kosy, rozbili część rosyjskich oddziałów piechoty i zdobyli działa. Ta pierwsza bitwa insurekcji została wygrana przez Polaków. Zwycięstwo pod Raclawicami okazało się sukcesem taktycznym, miało także ogromne znaczenie propagandowe i moralne, stanowiąc impuls do działań powstańczych na innych terenach Polski. Kościuszko po walce przywdział symbolicznie chłopską sukmanę, przeszedł do polskiej tradycji jako wódz, który spełnił przyrzeczenie dane Polakom, że będzie walczył o wolność całego narodu. W skali operacyjnej bitwa pod Raclawicami skończyła się jednak niepowodzeniem,

ponieważ wojska rosyjskie zmusiły oddziały Kościuszki wycofania się w rejon Krakowa. Najważniejszym zadaniem militarnym, jakie podjął Naczelnik, było zniesienie izolacji poszczególnych ośrodków powstania i doprowadzenie do ścisłej koordynacji całej walki. Bitwa pod Szczekocinami (6 czerwca 1794 r.) była największym starciem w polu, w jakim uczestniczył i dowodził Kościuszko. Wobec zdecydowanej przewagi wojsk pruskorosyjskich oddziały powstańcze poniosły porażkę, skłoniły Kościuszkę do przerywania bitwy i wycofania się w uporządkowany sposób. Była to słuszna decyzja, umożliwiająca uratowanie wojsk polskich. Obrona Warszawy przed wojskami pruskimi i rosyjskimi (13 lipca – 6 września 1794 r.) to bez wątpienia największy i najwybitniejszy czyn bojowy Kościuszki na ziemiach polskich. Stworzył on silnie ufortyfikowany obóz wojskowy, wykorzystujący przeszkody naturalne i istniejące budowle. Kościuszko obronę prowadził w sposób aktywny, organizując wypadki poza własne szanse oraz ataki o charakterze dywersyjnym. Pruskie szturmowe grzęzły na kolejnych pozycjach obronnych, a ostatecznie król pruski wycofał swoje wojska spod stolicy Polski. Największe kontrowersje budzi jakoś dowodzenia Kościuszki w bitwie pod Maciejowicami (10 października 1794 r.). Sama koncepcja uderzenia na dywizję rosyjską generała Iwana Fersena, by ta nie zdołała połączyć się z siłami najzdolniejszego z dowódców rosyjskich, generała Aleksandra Suworowa, wystawiła jak najlepsze świadectwo Kościuszcze. Zawiodło jednak całkowicie wykonanie tego zamiaru. Sam Naczelnik walczył odważnie do samego końca, został ciężko ranny. Polacy bitwę przegrali, a Kościuszko trafił do niewoli rosyjskiej. W kilka dni po bitwie pojawił się u niego czasowy niedowład ranej nogi. Po prawie czterech latach odzyskał sprawność ruchową.

Kościuszko zdobył sławę w wojnie o niepodległość Stanów Zjednoczonych, jako uzdolniony inżynier wojskowy. Uznawany jest jednego z najlepszych organizatorów, jakich miało polskie wojsko w swoich dziejach. Jako Naczelnik zdołał wystawić w bardzo trudnych warunkach stosunkowo silne i przyzwoicie wyekwipowane wojsko. Koncepcje organizacji polskich sił zbrojnych Kościuszki były

Kościuszko pod Maciejowicami, mal. Teodor Baltazar Stachowicz, 1 poł. XIX w.,
Muzeum Krakowa

oryginalne i praktyczne. Zdecydował się na rozwiązanie oparte na zasadach powszechnego poboru, uzupełnionego werbunkiem ochotników. Jego koncepcja była w dużej mierze zbieżna z myślą Lazare Carnota, twórcy republikańskiego wojska francuskiego. Jak pisze historyk wojskowości, Michał Baczkowski, Kościuszko był najbardziej operatywnym i śmiałym polskim dowódcą schyłku XVIII w. Jego koncepcje prowadzenia działań ofensywnych były na ogół słuszne i mieściły się w głównym nurcie ówczesnego planowania wojskowego. W trakcie walk reagował w sposób elastyczny na poczynania przeciwnika i potrafił wykorzystać jego błędy. Słabą stroną dowodzenia Kościuszki było natomiast fatalne rozpoznanie, niedostatek pracy wywiadowczej oraz brak koncepcji użycia kawalerii. Naczelnik zdawał się także przywiązywać nadmierną wagę do skuteczności idei walki o słuszną sprawę. W rzeczywistości, jak się okazało podczas walk o byt

Polski w 1794 r., zdecydowały lata ćwiczeń i rutyny wojsk zaborczych, a nie patriotyczne nastawienie polskich żołnierzy. Kościuszko kierował się klasycznymi zasadami strategii XVIII wiecznej, które okazały się wystarczające wobec wojsk pruskich, działających w sposób powolny i rutynowy. Dla pokonania jednak armii rosyjskiej, dysponującej tak wybitnymi dowódcami, jak Aleksander Suworow, było to już za mało.

Kościuszko jako żołnierz dał wielokrotnie przykład męstwa, był „nieustraszony, ale zawsze zimny w swojej brawurze”. Był zwolennikiem przestrzegania reguł i honoru wojskowego. Mimo niepozornej postury wzbudzał szacunek, z podwładnymi dzielił wszystkie trudy i niedogodności służby, dbał o zaspokojenie potrzeb i dobry nastrój w armii. Jako dowódca był wymagający, dbał o dyscyplinę i ład. Miał umiejętność nawiązywania kontaktu z podwładnymi, umiał ich motywować do działania, jego optymizm i wiara w zwycięstwo udzielały się żołnierzom. Był uwielbiany przez oficerów i żołnierzy.

Kariera wojskowa Kościuszki trwała stosunkowo krótko i zakończyła się nagle, w 1794 r. w związku z upadkiem Insurekcji i likwidacją państwa polskiego. Mimo klęski Insurekcji już za życia stał się bohaterem narodowym.

Uwolnienie Tadeusza Kościuszki z twierdzy pietropawłowskiej 26 X 1796, środowisko wileńskie, I poł XIX w., Komitet Kopca Kościuszki w Krakowie

Portret Tadeusza Kościuszki, autor nieznany, ok. 1840,
Muzeum Narodowe

Kościuszko jako mąż stanu

*Ja, Tadeusz Kościuszko, przysięgam w obliczu Boga całemu Narodowi
Polskiemu, iż powierzonej mi władzy na niczyj prywatny ucisk nie użyję,
lecz jedynie jej dla obrony całości granic, odzyskania samowładności
Narodu i ugruntowania powszechnej wolności używać będę. Tak mi,
Panie Boże, dopomóż i niewinna Męka Syna Jego.*

[TADEUSZ KOŚCIUSZKO, 24 III 1794 r.]

Kościuszko zawdzięczał wykształceniu nietypowe dla swego środowiska horyzonty intelektualne, wielość pasji i zainteresowań poznawczych. Podczas edukacji w Korpusie Kadetów ukształtowało się jego poczucie własnej wartości i właściwy poziom aspiracji, ciekawość świata i krytycyzm wobec ówczesnej rzeczywistości. Znaczący wpływ na ukształtowanie jego światopoglądu miał kilkuletni pobyt we Francji, w przededniu wydarzeń Wielkiej Rewolucji, a także pobyt w Ameryce Północnej oraz udział w wojnie o niepodległość Stanów Zjednoczonych. Uczyniły one z Kościuszki obywatela świata. Otwarty na nowoczesną, oświeceniową wizję świata był świadkiem przemian i kształtowania się nowego ideału człowieka. Bliska mu była oświeceniowa doktryna praw naturalnych, do których amerykańska „Deklaracja Niepodległości” z 1776 r. zaliczała prawo do życia, wolności i dążenia do szczęścia. Kształtująca się amerykańska demokracja stała się dla niego wzorem ustroju politycznego. W czasach, gdy większość państw europejskich było monarchiami, on był zadeklarowanym przeciwnikiem absolutyzmu i wielkim orędownikiem zasad republikańskich. Jak wspominał gen. Horatio Gates: „Kościuszko jest jedynym prawdziwym republikaninem, jakiego kiedykolwiek poznałem”. Działalność publiczną Kościuszki dobrze charakteryzuje

dewiza orderowa Orderu Cyncynata, który otrzymał w dowód swoich zasług wojennych w walce o niepodległość Stanów Zjednoczonych w 1783 r.: „Omnia reliquit servare Republicam” („Wszystko porzucił, by służyć Rzeczypospolitej”). Mimo że spędził niemal połowę życia po za krajem, pozostał Polakiem, marzącym o wielkości swego kraju i jego mieszkańcach. Bohaterski udział Kościuszki w wojnie z Rosją w 1792 r. w obronie dzieła reformatorskiego Konstytucji 3 Maja stał się podstawą szybko rosnącej popularności generała w środowisku polskich patriotów, a w konsekwencji zaoferowania mu stanowiska naczelnego wodza zrywu niepodległościowego. 26 sierpnia 1792 r., za zasługi w walce o wolność otrzymał honorowe obywatelstwo rewolucyjnej Francji.

W świadomości narodu polskiego Kościuszko utrwalił się jako pierwszy w historii Naczelnik, który poderwał Polaków do czynu zbrojnego, wskazując, że walka jest jedyną drogą do odbudowy państwa i przekreślenia hańby zaborów. Kościuszko jest określany jako ten, który „miłował gorąco wolności i niepodległość narodową”, którego „ożywia tylko miłość Ojczyzny”. Ważnym wskazaniem Kościuszki dotyczącym powinności obywatelskiej były słowa: „Obywatel, który chce szczyścić się być dobrym Polakiem, powinien poświęcić wszystko dla Ojczyzny i być zawsze ludzkim i sprawiedliwym.”

24 marca 1794 r. podjął się wielkiego wyzwania, ratowania upadającego państwa polskiego. Na mocy „Aktu powstania” został Naczelnikiem powstania zbrojnego, dokonując swoistego zamachu stanu. W kraju bowiem nadal urzędował król Stanisław August Poniatowski, jednak bezwolny wobec nacisków ze strony państwa zaborczych. Celem insurekcji było uwolnienie Polski od wojsk nieprzyjacielskich, przywrócenie i zabezpieczenie jej granic, odzyskanie suwerenności państwa polskiego i ugruntowanie powszechnej wolności. Kościuszko jako Naczelnik złożył publicznie na Rynku krakowskim uroczystą przysięgę, której tekst stanowił kwintesencję czynu zbrojnego Polaków. Przysięga otworzyła nowy etap w życiu Kościuszki, który obok wojskowego stał się także przywódcą narodu. Podczas insurekcji przez siedem miesięcy Kościuszko z wielką determinacją

Przysięga Tadeusza Kościuszki na Rynku Krakowskim, mal. Michał Stachowicz, 1797, Muzeum Krakowa

realizował plan ocalenia Polski, podejmując działania polityczne w dwu płaszczyznach – polityce wewnętrznej oraz zagranicznej. Naczelnik był odpowiedzialny nie tylko za stronę militarną powstania, a więc stworzenie powstańczej armii i dowodzenie nią w walce, ale także za funkcjonowanie państwa. Kościuszko kierował się wymogami racji stanu walczącej Polski, był zwolennikiem poszukiwania kompromisu, unikał radykalnych działań. Był przeciwnikiem twardej ręki, radykalnych jakobińskich metod i rozprawy z królem. Uważał, że zdrajców należy karać zgodnie z prawem, odrzucał jednak samosądy i niekontrolowane wybuchy gniewu ludu. Starał się pozyskać dla sprawy polskiej poparcie ze strony całego ówczesnego społeczeństwa polskiego, zarówno warstw uprzywilejowanych, jak szlachta czy duchowieństwo, jak też najliczniejszej ale przy tym najbardziej upośledzonej – chłopstwa. Kwestię tę w powstaniu miał rozwiązać wydany przez Kościuszkę, 7 maja 1794 r. „Uniwersał połaniecki”. Dokument ten wprowadził wolność osobistą chłopów, którzy tworzyli większość społeczeństwa. Ponadto zapewniał im nieusuwalność

z gruntów, ograniczał pańszczyznę na czas Insurekcji. Akt ten zmierzał do wprowadzenia równości wszystkich mieszkańców Polski, i świadczył o dalekowzroczności Kościuszki, który już wcześniej podkreślał, że za samą szlachtę bić się nie będzie, że bez wolności wszystkich obywateli nie może mówić o niepodległości państwa. Pojawiła się bowiem wizja nowej Polski. Ambicją Kościuszki było pozyskanie dla Insurekcji mniejszości narodowych i religijnych. Jako republikanin i demokrat z przekonania podkreślał swój brak uprzedzeń wobec tych grup społeczeństwa, czego przykładem może być jego wizyta w Starej Synagodze na krakowskim Kazimierzu. Wtedy właśnie, w jednej z odezw pojawia się wielokrotnie przywoływany cytat „za wolność naszą i waszą”, jeden z ważniejszych elementów spuścizny ideowej Insurekcji. Powstanie trwało zaledwie osiem miesięcy, ale jego dzieło w dziejach Polski miało pierwszorzędne znaczenie.

Rola, jaką odegrał Kościuszko w powstaniu 1794 r., przesądziła o jego pozycji bohatera walki o wolność. Po klęsce powstania spędził ponad dwa lata w niewoli rosyjskiej, za uwolnienie siebie i rodaków z carskiej niewoli w 1796 r. zapłacił wysoką moralnie cenę. Pomimo to Kościuszko, pokonany jako Naczelnik, poważnie ranny i wzięty do niewoli, paradoksalnie zyskał nowy atrybut, być może nawet cenniejszy od blasku zwycięstwa. Stał się męczennikiem za wolność. Postać Kościuszki była powszechnie znana. Podczas pobytu w Anglii w 1797 r. był odwiedzany i honorowany przez przywódców stronnictwa whigów: lorda Charlesa Jamesa Foxa, czy też Charlesa Greya. Podczas drugiego swego pobytu w Stanach Zjednoczonych Kościuszko sympatyzował z Thomasem Jeffersonem i jego zwolenników demokratycznych republikanów, unikał natomiast federalistów na czele z Johnem Adamsem. Od czasów Insurekcji Kościuszko był uważany za przywódcę Polaków walczących o niepodległość w kraju, jak i po za jego granicami. Przez resztę życia starał się doprowadzić do odrodzenia państwa polskiego. Rozgrywające się na początku XIX w. wydarzenia w Europie zdawały się otwierać szansę na wskrzeszenia Polski. Po przybyciu do Francji, w 1798 r. powszechnie panowała opinia, że Kościuszko powinien objąć naczelne dowództwo Legionów Polskich, które walczyły u boku wojsk

Tadeusz Kościuszko ratuje Polskę od grobu, mal. Michał Stachowicz, XVIII/XIX w., Muzeum Narodowe w Krakowie

francuskich we Włoszech. Kościuszko żywił uznanie dla idei Legionów, ale nie zgodził się objąć nad nimi komendy. Ze swej strony podkreślił gotowość sprawowania nad nimi opieki, w myśl republikańskich zasad. Reprezentował wobec rządu francuskiego interesy narodowe, często interweniował u niego na rzecz Legionów. Z czasem można dostrzec u Kościuszki postępujący radykalizm w poglądach politycznych. Przykładem może być wystąpienie do francuskiego ministra wojny z żądaniem, by wszyscy nowo mianowani polscy oficerowie Legii Naddunajskiej, a także szeregowi: „złożyli przysięgę na nienawiść królom i arystokratom oraz na wiekuistym zasadom wolności i równości”. Dwukrotnie Kościuszko podejmował próbę znalezienia zewnętrznego oparcia dla sprawy polskiej w osobach dwu największych hegemonów europejskich ówczesnej doby: wodza francuskiego Napoleona Bonapartego i cara Rosji Aleksandra I. Jednak ci pragnęli go pozyskać tylko do swoich rozgrywek politycznych. Kościuszko, mimo że nie był wybitnym politykiem, zawsze pragnął zachować niezależność i bronił

się przed wejściem na drogę ideowej czy politycznej zależności od kogokolwiek. Gdy 9 listopada 1799 r. gen. Napoleon Bonaparte dokonał zamachu stanu „18 brumaire’a”, wydarzenie to było dla Kościuszki wielkim wstrząsem. Oto bowiem został zadany śmiertelny cios republice. Wprowadzenie autokratycznych rządów przez Bonapartego, jako I konsula, stanowiło wyraźną zapowiedź restauracji ustroju monarchistycznego. Kościuszko potępił w ostrych słowach zamach, uważał Napoleona za grabarza republiki i tyrana. Stwierdził też, że „niczego on zbawienego dla Polski nie uczyni”. Był to jeden z powodów, dla których Kościuszko nie poparł idei Księstwa Warszawskiego, namiastki państwa polskiego, które powstało z woli cesarza Francuzów. Kościuszko, który z takim uporem bronił interesów Polski i domagał się przywrócenia niepodległości całej Rzeczypospolitej, znalazł się poza orientacją profrancuską. Na początku XIX w. równało się to wykluczeniu z uczestnictwa w pierwszoplanowych wydarzeniach politycznych w Europie. Stanowisko Naczelnika wywołało gniew wśród polskiej emigracji, która w znacznej części popierała wizję Napoleona. Kościuszko pisał do Thomasa Jeffersona: „Trwam w beczynności i niczym ludzkości nie służę”.

Stosunek Kościuszki do Rosji trudno nazwać jednoznacznym. Przez wzgląd na imperialną politykę carycy Katarzyny II, rozbiory Polski i unicestwienie jej państwowości, pobyt w niewoli, a także ambiwalentną postawę cara Pawła I i jego otoczenia, czyniły Kościuszkę niechętnym wobec Rosji. Sytuacja uległa zmianie w 1814 r., w okresie kształtowania się nowego porządku w Europie, gdy zaczął wiązać poważne nadzieje na odrodzenie państwowości polskiej z carem Aleksandrem I. Postawa Kościuszki z lat 1814 i 1815 r. dowodzi jego realistycznego postrzegania rzeczywistości. Spośród trzech zaborców Rosja oferowała w okresie kongresu wiedeńskiego najwięcej dla Polaków. Ostatecznie jednak postawa cara i postanowienia kongresu wiedeńskiego mocno zawiodły Kościuszkę, nie odrodziło się suwerenne państwo Polski w granicach przedrozbiorowych. Pisał: „patrzę, jak mocarstwa sprzymierzone sprzeniewierzają się danemu słowu, jak wyrządzają krzywdy innym małym państwom i poczynają sobie z ich

ludem jak wilcy z owcami". Podczas pobytu w szwajcarskim Solothurn, definitywnie zniechęcony do polityki, swe zainteresowania kierował na sprawy edukacji. Wskazywał na fundamentalną jej rolę w życiu społecznym. Kościuszko zmarł w 1817 r. na wygnaniu jako duchowy przywódca narodu bez własnego państwa.

Testamentem politycznym Kościuszki była broszura *Czy Polacy wybić się mogą na niepodległość?*, napisana pod jego kierunkiem przez sekretarza, Józefa Pawlikowskiego. Praca została wydana jako druk anonimowy w Paryżu w 1800 r. W broszurze tej została zawarta idea walki o niepodległość Polski przez przygotowanie nowego powstania w kraju, bez korzystania z pomocy zewnętrznej. Ponadto zawarto postulat silnej władzy narodowej oraz uwolnienia chłopów, gdyż tylko wówczas będą oni chętnie walczyć o niepodległy byt swej ojczyzny. Broszura propagowała wojnę partyzancką o przewlekłym charakterze. Praca ta została potępiona w okresie konsulatu Napoleona Bonapartego, w okresie późniejszym cieszyła się uznaniem wśród radykalnych działaczy, zarówno polskich, jak i europejskich, a zawarte w niej wskazania na temat prowadzenia narodowowyzwoleńczej wojny partyzanckiej były studiowane i rozwijane przez wybitnych organizatorów powstań demokratycznych, jak Giuseppe Mazzini.

Tadeusz Kościuszko był szczególnym rodzajem męża stanu, jak pisze historyk, Tomasz Gąsowski, kierowały nim bowiem w pierwszym rzędzie zasady, do których starał się dobierać najlepsze w swym mniemaniu środki. Do wybranego celu podążał prostą drogą, unikając skomplikowanych gier politycznych. Cele zaś obierał maksymalne. To zapewne droga do wielkości, ale niekoniecznie do sukcesu. Jedyną motywacją aktywności publicznej Kościuszki było dobro wspólne rozumiane jako całość i niepodległość Ojczyzny wolnych obywateli.

Portret Tadeusza Kościuszki, autor nieznany, ok. 1800 r., ze zbiorów Muzeum Wojska Polskiego w Warszawie

Tadeusz Kościuszko prywatnie

Dobry i waleczny, lecz nieszczęśliwy.

(KSIĘŻNA MARIA Z CZARTORYSKICH WIRTEMBERSKA)

WYGLĄD. Postać Kościuszki z oczywistych względów znalazła swoje liczne odwzorowania w przede wszystkim w ikonografii narodowej, a także w zagranicznej, zachowało się też sporo opisów jego wyglądu. Był szczupłym, niewysokim mężczyzną, drobnej i lekkiej budowy ciała, o nieregularnych rysach twarzy. Charakterystycznym elementem profilu był nieco zadarty nos. Jego postać była raczej przeciętna, fizjonomią nie rzucił się w oczy. Atutem jego były dość jasne, gęste i lekko falujące włosy oraz wyraziste, zapewne niebieskie oczy. Miał bardzo żywą mimikę twarzy. Przez lata Kościuszko był często postrzegany jako człowiek młodszy niż był w rzeczywistości. Pod koniec życia zacząłłysieć, a nieco wcześniej doczekał się siwizny. Do końca życia zachował szczupłą i zgrabną sylwetkę.

O swój wygląd nie dbał przesadnie. Ubiór Kościuszki cechowała skromność, schludność, prostota i niewyszukana elegancja. Z Ameryki Północnej wywodziło się jego zamiłowanie do skromnego, niepolskiego ubioru, preferowanie prostych fryzur, tj. naturalnych, niepudrowanych, półdługie włosy i brak zarostu. Jako Naczelnik powstania 1794 r. Kościuszko często nosił surdut z szarego, pospolitego sukna i, co dla niego charakterystyczne, bez „żadnej odznaki najwyższej władzy”. Po zwycięstwie pod Raclawicami, na znak uznania męstwa chłopskich kosnierów, przywdział sukmanę chłopską. Ten strój stał się wręcz „sygnaturą personalną” wodza, podobnie jak amerykański Order Towarzystwa Cyncynatów.

Na emigracji we Francji najszczęśliwym jego strojem był granatowy surdut, czarny krawat, buty z cholewami i okrągły kapelusz. Orderów nie nosił. Na bardziej uroczyste okazje ubierał czarny frak, w którym jednak czuł się nieswojo. Do butonierki wkładał wtedy czasami szkarłatny goździk. Podczas częstych pobytów na prowincji w Berville nosił ubiór francuskiego wieśniaka i duży słomiany kapelusz. W doborze stroju Kościuszki decydowała w dużej mierze funkcjonalność i wygoda. W ostatnich latach życia w Solurze również mało dbał o wygląd zewnętrzny, ubierał się w stary, poszarzały, granatowy surdut, który był pocerowany i połatany, a w jego klapę wkładał niekiedy dla ozdoby różę lub fiołki.

OSOBOWOŚĆ. Kościuszko był mężczyzną o zrównoważonym, choć żywym usposobieniu. Uchodził za człowieka wrażliwego, którego łatwo było zranić, tracąc jego zaufanie. Był życzliwy i otwarty na problemy innych ludzi. Na wydarzenia reagował elastycznie, w sposób konstruktywny i pragmatyczny. Od wczesnej młodości wykazywał się aktywnością, wytrwałością w dążeniu do celu: był człowiekiem czynu. Należał do ludzi odważnych, gotowych podjąć duże ryzyko, przykładem może być chociażby pierwsza podróż do Ameryki Północnej, czy też przyjęcie godności Naczelnika powstania 1794 r. Cechowała go też duża zdolność adaptacyjna do nowego otoczenia. Istotnymi cechami charakteru Kościuszki były także pracowitość, dokładność i rzetelność. Wyróżniał się także merytorycznością i solidnym wykonywaniem powierzonych mu zadań. Kościuszko miał głęboko zakorzenione poczucie honoru.

Był człowiekiem skromnym, podkreślano też jego prostolinijność, nieskomplikowaną naturę i pewną nieśmiałość, która nieraz utrudniała mu kontakty z otoczeniem. Choć nigdy nie był szczególnie towarzyski, nie był też do końca typem samotnika. Stronił od niepotrzebnych konfliktów z otoczeniem. W jednym z listów pisał: „Kocham pokój i chcę być w dobrych stosunkach ze wszystkimi, o ile to możliwe”. Z tych powodów miewał czasem trudności w podejmowaniu niepopularnych i kontrowersyjnych decyzji. Miał zdolności dobrego mediatora, czego dowodem może być misja

Portret Tadeusza Kościuszki, mal. Jan Nepomucen Bizański, 1862,
Muzeum Krakowa

Portret Thomasa Jeffersona, według rys. Tadeusza Kościuszki, wyk. Michał Sokolnicki, National Portrait Gallery, Washington

dyplomatyczna w 1798 r. mu zlecona przez wiceprezydenta Stanów Zjednoczonych Thomasa Jeffersona, mająca na celu zażegnanie konfliktu między tym państwem a Francją.

Cenił sobie niezależność, na ogół nie był podatny na sugestie i naciski otoczenia. W życiu Kościuszko doświadczył wielu przeciwności i niepowodzeń, jego psychika była wystawiona wielokrotnie na ciężkie próby. Na ogół w sytuacjach skrajnego stresu zachowywał się racjonalnie, jednak sporadycznie przeżywał załamanie nerwowe. Po przegranych bitwach pod Szczekocinami i Maciejowicami podejmował nawet próby samobójcze. Nie brakowało mu jednak silnej woli i odporności na przeciwności losu. Klęska maciejowicka i niewola rosyjska były w jego życiu traumatycznym przeżyciem, ale potrafił kilku miesiącach przezwyciężyć kryzys wewnętrzny. Trzeba jednak dodać, że niewola rosyjska osłabiła w nim wiarę w człowieka i zaufanie do ludzi.

Cechy osobowe Kościuszki, w tym skromność, rozważa, pracowitość, a zarazem odwaga, godność osobista i dbałość o drugiego człowieka, przyczyniły się do jego wielkiej popularności wśród nie tylko jego podwładnych.

WIĘZY MIĘDZYLUDZKIE. Nie był zbyt towarzyski. Z natury skromny i nieśmiały, źle się czuł się w większych skupiskach ludzkich. Cechowało go godne zachowanie i dobre maniery. Choć z natury był serdeczny, jednak rzadko się spoufaliał, woląc zachować pewien dystans. W doborze przyjaciół był bardzo krytyczny.

W Ameryce Północnej Kościuszko zdobył sobie powszechne uznanie, jako zdolny inżynier fortyfikator, otrzymał tam szlify generalskie, miał wielu serdecznych przyjaciół. Niektórzy z nich, jak Thomas Jefferson oraz generałowie Horatio Gates i Nathanael Greene należeli do czołowych osobistości Stanów Zjednoczonych. Bardzo dobre relacje łączyły go także z gen. Anthonym Waltonem White'em. Wieloletnia przyjaźń łączyła Kościuszkę z Thomasem Jeffersonem, jednym z autorów Deklaracji Niepodległości, trzecim prezydentem Stanów Zjednoczonych. Łączyły ich zbliżone poglądy i zainteresowania i do końca życia korespondowali ze sobą. Jefferson zachęcał Kościuszkę, by powrócił do Ameryki i na stałe tam zamieszkał. W jednym z ostatnich listów pisał: „przyjedź do Monticello i bądź

Portret Ludwika Sosnowskiej, autor nieznan, ok. 1775,
Muzeum Narodowe w Krakowie

członkiem naszej rodziny. [...] Przybądź złożyć swoje kości obok moich na cmentarzu Monticello”.

Do grona polskich przyjaciół Kościuszki należeli: generał Józef Orłowski, poseł sejmowy Michał Zaleski; pisarz, działacz polityczny Julian Ursyn Niemcewicz. Wśród dobrych znajomych Kościuszki byli jego dawni podwładni, generałowie: Karol Kniaziewicz i Stanisław Fiszer. Szczególną sympatią darzył Naczelnik tego ostatniego. Do grona serdecznych przyjaciół Kościuszki na emigracji należał też Franciszek Paszkowski, który przez kilka lat funkcję sekretarza Kościuszki.

Kościuszek wyraźnie oddzielał swoje życie publiczne od prywatnego. W okresie francuskim w domu Zeltnerów przyjmował wyłącznie osoby zaufane. W ich towarzystwie miał dobre samopoczucie i lubił żartować. Po przejęciu władzy przez Napoleona, krąg jego francuskich znajomych uległ jednak ograniczeniu. Nie utrzymywał stosunków towarzyskich z ludźmi należącymi do sfer rządzących, widywał tylko zdecydowanych republikanów, byli wśród nich generałowie: Marie Joseph de La Fayette, Jean Victor Moreau, Etienne Jacques MacDonald czy też André Massena. Przyjacielem Kościuszki był generał Lazare Carnot, inżynier wojskowy, organizator armii rewolucyjnej. We Francji Kościuszkę licznie odwiedzali Polacy, których darzył: „ojcowską czułością, braterskimi uczuciami i w stosunkach z nimi był szczerzy i otwarty”. Taki sam był jego stosunek do Amerykanów: w ich towarzystwie czuł się podobnie dobrze jak w polskim. Republikańskie przekonania Kościuszki i Franza Xavera Zeltnera miały znaczący wpływ na relacje towarzyskie Naczelnika w Solurze, gdzie cieszył się szacunkiem, ale pozostawał poza kręgiem miejscowej elity. Do grona znanych szwajcarskich znajomych Kościuszki można zaliczyć: Johanna Heinricha Pestalozziego oraz Philipa Emanuela von Fellenberga.

ŻYCIE UCZUCIOWE. Kościuszek wychował się w rodzinie o tradycyjnym modelu obyczajowości. W młodości zapewne preferował sentymentalny wzorzec miłości. Potwierdzeniem tej tezy może być historia pierwszego wielkiego niespełnionego uczucia Kościuszki. Wybranką jego była Ludwika Sosnowska, córka senatora, człowieka majątnego i wpływowego. Była to kobieta o pięknych, wyrazistych

oczach, wykształcona, subtelna, wrażliwa. Zakochany ze wzajemnością Kościuszko postanowił wystąpić o rękę swej wybranki. Rodzice Ludwiki byli zdecydowanie przeciwni temu małżeństwu, przede wszystkim z powodu niskiego statusu społecznego i majątkowego młodzieńca. Odmowa była dla Kościuszki i Ludwiki wielkim dramatem. Według przekazu Kościuszko zabiegał o pomoc możnych protektorów, pojechał nawet do króla Stanisława Augusta, który jednak poradził mu, aby pohamował swe afekty. Zdesperowany Kościuszko na początku października 1775 r. podjął podobno próbę jej porwania i potajemnego poślubienia, ale ostrzeżony senator wywiózł córkę z Sosnowicy. Nieszczęśliwa miłość w znacznym stopniu zaważyła na decyzji wyjazdu za granicę, która się okazała przełomem w jego życiu.

Charakterystyczne jest, że zawód miłosny i inne niepowodzenia w życiu osobistym i zawodowym wyzwoliły w nim chęć działania. Przesadne jest jednak twierdzenie, że Kościuszko nigdy odtąd nie zakochał się w żadnej kobiecie. Jego późniejsze wybranki przypominały Sosnowską: jeśli nie typem urody, to usposobieniem i charakterem.

Zasługi w wojnie 1792 r. uczyniły go osobą popularną i atrakcyjną: stał się obiektem podziwu. Stosunek Kościuszki do płci pięknej uwidocznił się w całej okazałości podczas Insurekcji. Jedną z pierwszych odezw, które wydał jako Naczelnik, adresowana była właśnie do kobiet, stanowiło to novum w postrzeganiu publicznym tej płci w Polsce. W dokumencie czytamy: „Ozdobo rodzaju ludzkiego! Płci piękna! Cierpię szczerze na widok niepokojnej twej troskliwości o los śmiałego przedsięwzięcia, które ku oswobodzeniu Ojczyzny przedsięwzięją Polacy!”.

Wytworne postępowanie Kościuszki wobec kobiet było powszechnie znane, a jego burzliwe losy i przeżycia czyniły go atrakcyjnym w oczach kobiet. Po przybyciu w maju 1797 r. do Londynu poznał wiele wpływowych dam, wśród nich były m.in. Jane Elizabeth Harley, księżna Oxford i „królowa” ówczesnych salonów arystokratycznych – Georgiana Cavendish, księżna Devonshire.

Wobec przyjaciół często pełnił funkcję mentora i doradcy w sprawach uczuciowych. Obszerną opinię Kościuszki o małżeństwie

znajdujemy w liście do przyjaciela, gen. Stanisława Fiszera, w związku z planowanym przezeń ślubem: „Trzeba wiele rozsądku, krwi zimnej i cierpliwości, i ulegania. Za najpierwsze prawidło miejcie szacunekobopólny, delikatność, obchodzenie się zawsze przystojne między sobą [...]”.

O poczuciu humoru Kościuszki w delikatnej materii erotyki mogą świadczyć jego listy pisane do młodego oficera legionowego Józefa Chłopickiego, późniejszego dyktatora powstania listopadowego. Ostrzegał go przed nieprzyjemnymi konsekwencjami zbyt swobodnego igrania z Kupidynem. Na tle swej epoki Kościuszko nie był typową postacią, obok przelotnych związków opartych wyłącznie na więzi fizycznej, zdolny był do autentycznego, głębokiego uczucia. Był sentymentalny, ale potrafił też czerpać radość z życia i doznań zmysłowych. W kobietach szukał pokrewieństwa dusz: wybranki jego serca były pod względem psychicznym podobne do niego – introwertyczne, wrażliwe.

Być może po niepowodzeniach doznanych w młodości Kościuszko nie chciał się z nikim wiązać na trwałe. Nie jest wykluczone, że od pewnego momentu nie chciał też zmieniać kawalerskich nawyków i przyzwyczajzeń. Co ciekawe, to właśnie kobietom Kościuszko zawdzięcza opinię człowieka nieprzecietnego, łączącego w sobie typowo męskie cechy żołnierza oraz delikatności i wrażliwości mężczyzny nowej epoki. Czasów romantyzmu.

Ani pochodzenie, ani cechy psychiczne nie predestynowały Kościuszki do wielkości. Pozycje i znaczenie zawdzięczał nie przypadkowi, lecz zdolnościom i wytrwałości w dążeniu do celu. Niepozorny fizycznie, swój autorytet budował na kolejnych doświadczeniach i nabytych umiejętnościach. Życie nie szczędziło mu porażek, ale umiał je pokonywać, nie rezygnując z nadziei na lepsze jutro. W życiu codziennym był mało wymagający.

Prowadził regularny tryb życia, ale nie był typem pedanta. Od dzieciństwa był aktywny ruchowo, co miało wpływ na jego bardzo dobrą kondycję fizyczną i wytrzymałość także w wieku podeszłym. Wysilek fizyczny i częste przebywanie na świeżym powietrzu uczyniły z niego

człowieka zahartowanego i, mimo niepokążnej sylwetki, odpornego na zmęczenie i trud. Jego pasją była także praca w ogrodzie i przejażdżki konne. Od młodości wykazywał też zdolności artystyczne i manualne. Lubił rysować i malować oraz wykonywać na tokarce drobne przedmioty rzemiosła artystycznego. W okresie emigracji sporo czytał. Lubił bardzo muzykę, jemu przypisywane jest skomponowanie dwóch polonezów i walca. Nigdy nie przepadał za życiem towarzyskim, choć jako osoba publiczna musiał w nim w pewnej mierze uczestniczyć. Lubił grać w szachy, wista oraz bilard. Nie należał do koneserów jedzenia, zadowalał się skromną kuchnią. Unikał mocniejszych alkoholi, a na co dzień pił piwo, przy ważniejszych okazjach gustował w dobrym winie węgierskim. Jego ulubioną używką była kawa, którą umiał przyrządzać na wiele sposobów.

Jego niezrealizowanym wielkim marzeniem było małżeństwo i dom rodzinny. Jednak poza okresem dzieciństwa i krótkim epizodem samodzielnego gospodarowania w Siechnowiczach (1785–1789), nigdy nie miał własnego domu. Jako człowiek czynu, bardzo często podróżujący, nie był typem domatora. Stosunkowo łatwo adaptował się do nowych miejsc i warunków życia, zawsze miał skromne wymagania. Kościuszko był znany z działalności filantropijnej, nazywano go w szwajcarskim Solothurn „dobroczyńcą ubogich”. Wiemy, że w ostatnich latach życia żył skromnie, choć, przeglądając zapisy testamentowe, widać, że był człowiekiem całkiem zamożnym.

Dziedzictwo Kościuszki

Kościuszko został wiernym żołnierzem wolności. [...] Sława jego będzie żyła tak długo, jak długo wolność trwać będzie na ziemi.

(WILLIAM HENRY HARRISON)

Kościuszko jest jednym z ważniejszych bohaterów świata, jego postać urosła do rangi symbolu wolności, patriotyzmu i demokracji. Choć

Apoteoza Kościuszki, mal. Michał Stachowicz, 1818, Muzeum Narodowe w Krakowie

niezaryb krytykowane jego decyzje polityczne, a nawet wojskowe, to niemal wszyscy podkreślają jego bezgraniczne umiłowanie wolności, ojczyzny oraz prawy, nieugięty charakter.

Był człowiekiem nowoczesnym, w najlepszym tego słowa znaczeniu, współczesnym nam, bliskim. Cechowało go mądre odrzucenie wielu konwenansów, dążenie do szlachetnej prostoty, bez rezygnacji jednak z tego, co buduje szlachetność człowieka – honoru, wierności wartościom etycznym, umiłowania wolności każdego człowieka i narodu. Rezultatem doświadczeń Kościuszki było wypracowanie własnej filozofii życia, w której pierwszoplanowa była idea wolności. Jej podstawą była: idea postępu i nadzieja na poprawę losu każdego człowieka. Znamienne są słowa samego Kościuszki: „Wolność to najśodsze dobro, którego człowiek na ziemi kosztować może”. Uważał, że każdy człowiek ma prawo do wolności i równego traktowania. Jak pisał Thomas Jefferson o Kościuszcze: „To najczystszy syn wolności, jakiego kiedykolwiek spotkałem, i to takiej wolności, która należy się wszystkim”. Pojęcie społeczeństwa miało dla niego szerokie znaczenie. Dostrzegał istnienie wykluczonych grup: chłopów w Polsce, czarnych niewolników w Stanach Zjednoczonych czy też kobiet w życiu publicznym. Miał odwagę krytykować taki stan rzeczy, a co więcej, miał pomysł na zmianę tej sytuacji. Zaczął od siebie, wydając dokumenty zwracające wolność w jego majątkach: chłopom w Polsce i niewolnikom w Ameryce Północnej, a także myśląc o zabezpieczeniu ich przyszłości poprzez edukację i wykształcenie. Kościuszko był jednym z prekursorów myślenia o uwolnieniu Afroamerykanów. Mocno przeciwstawiał on ideę niepodległości Stanów Zjednoczonych niesprawiedliwości, jaką było niewolnictwo w tym państwie. Przed wyjazdem z tego kraju 5 maja 1798 r. sporządził dokument o znamionach testamentu, przeznaczając swój majątek w Stanach Zjednoczonych na wykup czarnych niewolników i ich odpowiednie kształcenie, a realizatorem testamentu miał być przyszły prezydent Thomas Jefferson. Po śmierci Kościuszki Jefferson nadał dokumentowi formę testamentu, jednak nie podjął się być jego wykonawcą, zapewne z uwagi na podeszły wiek. Stosunek Kościuszki do sprawy niewolnictwa był przejawem z jednej strony

oświeceniowego humanitaryzmu, z drugiej idealizmu. W kwestii prawa każdego człowieka do wolności zdecydowanie radykalnością działań wyprzedzał on swoją epokę. Inaczej niż Jefferson, także przeciwnik niewolnictwa, nie brał jednak pod uwagę ekonomicznych skutków jego zniesienia. W pełni zgadzając się z poglądami Kościuszki, Jefferson nie zdobył się na to, aby przeciwstawić się porządkowi społecznemu, którego był beneficjentem. Zgodnie z wolą Kościuszki założona została w 1826 r. szkoła dla dzieci murzyńskich w Newark, w stanie New Jersey, nosząca nazwę „Kosciusko School”.

Kościuszko domagał się wolności osobistej i uwłaszczenia chłopów na ziemiach polskich. W czasie emigracji jego zapatrywanie się na tę kwestię uległo znacznej radykalizacji. W broszurze *Czy Polacy wybić się mogą na niepodległość?* znajdujemy jego postulat radykalnych zmian społecznych „Mniemają niektórzy, iż potrzeba pierwej oświecić lud zanim da się mu wolność. Ja rozumiem przeciwnie – że chcąc oświecić lud, trzeba go uwolnić”. W memoriale z 1814 r. adresowanym do cara Aleksandra I Kościuszko postulował zniesienie poddaństwa i uwłaszczenie chłopów w dobrach narodowych. Ich śladem mieli pójść następnie właściciele prywatnych majątków. Pod koniec życia, 4 czerwca 1817 r. sporządził testament, w którym polecał zniesienie poddaństwa, pańszczyzny i jednoczesne uwłaszczenie chłopów w rodzinnym majątku. Jednym z ważniejszych wskazań obywatelskich Kościuszki było: „Uszczęśliwienie drugich w największym u mnie poszanowaniu”.

Kościuszko w 1794 r., poderwał Polaków do czynu zbrojnego, wskazując, że walka jest jedyną drogą do odbudowy państwa. Kolejne pokolenia Polaków walczyły zbrojnie o niepodległą Polskę: w powstaniu listopadowym (1830–1831), w powstaniu krakowskim (1846), w wydarzeniach Wiosny Ludów (1848), w powstaniu styczniowym (1863–1864) oraz podczas I wojny światowej. Po 123 latach niewoli, w 1918 r. odrodziło się niepodległe państwo polskie, a jego główny współtwórca Józef Piłsudski, w nawiązaniu do dziedzictwa Kościuszki objął urząd najpierw Tymczasowego Naczelnika Państwa, a później Naczelnika Państwa. Jak pisał historyk, Szymon Askenazy,

Kościuszko: „najpełniej wcielił swój naród. Wszystko w nim, zalety i braki, na to się składało. [...] A jednak on został jednym z nieśmiertelnych bohaterów ludzkości. Czemu? Bo jego imię jest Polska”.

Kościuszko poświęcił swoje życie idei wolności i niepodległości, cena, którą zapłacił za to, była wysoka. Po odniesionych ranach na polu walki i niewoli rosyjskiej nie odzyskał w pełni zdrowia, w życiu osobistym nie było mu dane zaznać szczęścia rodzinnego, nie miał własnego domu poza okresem dzieciństwa i zmarł na obczyźnie.

Śmierć Kościuszki stała się początkiem jego życia w historii i ludzkiej pamięci. O podziwie dla niego może świadczyć fakt, że poświęcali mu swoje utwory najwybitniejsi twórcy z epoki, np.: lord George Byron, John Keats, Samuel Taylor Coleridge, John Wolcot, Leight Hunt, Thomas Campbell, Adam Mickiewicz. Wielką admiratorką Kościuszki była szkocka pisarka, Jane Porter, której obszerna powieść *Thaddeus of Warsaw* cieszyła się w I poł. XIX w. wielką popularnością w Stanach Zjednoczonych. Motywy kościuszkowskie były bardzo popularne w sztuce, powstało wiele jego portretów, m.in. autorstwa Benjamina Westa, Richarda Cosway'a, Williama Sharpa, Johanna Frederika Martina, Jana Matejki czy też Wojciecha Kossaka. Po śmierci stał się wręcz przedmiotem kultu. W niecałe pół roku po śmierci Naczelnika, 11 kwietnia 1818 r. książę Antoni Jabłonowski przywiózł ze szwajcarskiej Solury zwłoki Kościuszki na ziemię polskie, do Krakowa. Przez dziewięć tygodni krakowianie i ludność okoliczna składali hołd pamięci zmarłemu Naczelnikowi. 23 czerwca 1818 r. trumna ze zwłokami bohatera spoczęła w krypcie św. Leonarda w Katedrze na Wawelu. Kościuszko spoczął w miejscu królewskim obok króla Jana III Sobieskiego, pogromcy Turków spod Wiednia w 1683 r. i pochowanego tutaj rok wcześniej księcia Józefa Poniatowskiego, bohatera narodu polskiego i marszałka Francji. Polacy uczcili Kościuszkę w sposób szczególny w Krakowie: w latach 1820–1823 usypali mu tutaj ponad 30metrowy kopiec ziemny. Kopiec Kościuszki stał się „znakiem wiecznotrwałym” w polskiej świadomości narodowej. W dobie autonomii galicyjskiej, kiedy Kraków był stolicą duchową ziem polskich pod zabarami, obiekt stał się miejscem pielgrzymek narodowych, który budził

Pochód z ziemią śpod Raclawic na Kopiec Kościuszki w Krakowie,
mal. Teodor Baltazar Stachowicz, 1859, Muzeum Krakowa

uczucia patriotyczne i jednoczył Polaków ze wszystkich zaborów. W 2000 r. w przestrzeniach zabytkowego Bastionu V w Forcie nr 2 „Kościuszko” sąsiadującego z Kopcem Kościuszki w Krakowie otwarto nowoczesną wystawę stałą „Kościuszko – bohater wciąż potrzebny”. Ekspozycja ma charakter narracyjny. Jej istotą jest opowieść, która odwołując się do wiedzy, rozumu i zmysłów, posługując się artefaktami jako „aktorami”, wciąga widza w świat uniwersalnego, ponadczasowego bohatera. Jednym z celów wystawy jest rozpoznanie roli, jaką dziedzictwo Kościuszki może odegrać we współczesności.

Kościuszko został upamiętniony także w wielu miejscach na świecie. W Filadelfii znajduje się Thaddeus Kosciuszko National Memorial, w Solurze KosciuszkoMuseum. Podróżnik polski, Paweł Edmund Strzelecki, nazwał odkryty przez siebie najwyższy szczyt Australii Mount Kosciuszko (Góra Kościuszki). Jego pomniki są w Polsce (m.in. Krakowie, Łodzi, Warszawie), w Stanach Zjednoczonych (m.in. Washington, Chicago, Detroit, Philadelphia, Cleveland), w Szwajcarii (Solothurn). W Nowym Jorku znajduje się Kosciuszko Bridge.

W Stanach Zjednoczonych jedno z hrabstw stanu Indiana nosi nazwę Kosciuszko County. Jego imieniem nazwano również wyspę u wybrzeży Alaski i zasłużoną fundację dla popierania polskoamerykańskich stosunków naukowych i kulturalnych. Imię Kościuszki przyjmowały polskie oddziały partyzanckiej w II wojnie światowej, a także zarówno Pierwsza Dywizja Piechoty utworzona w ZSRR w 1943 r., jak i słynny Dywizjon Myśliwski 303 w Wielkiej Brytanii. Imię to nosi wiele szkół podstawowych i średnich w Polsce, a także uczelnie wyższe, w tym Politechnika Krakowska.

Pomnik Kościuszki w Waszyngtonie, fot. Feliks Molcki

Wybrana bibliografia

1. Wydawnictwa źródłowe

Konopka Jan A., *Lettres de Solure de Tadeusz Kościuszko 1815–1817. Listy z Solury Tadeusza Kościuszki 1815–1817*; **Genève 2000.**

[**Kościuszko Tadeusz**], *Pisma Tadeusza Kościuszki*, **wyb., oprac.**

H. Mościcki, **Warszawa 1947.**

Tadeusz Kościuszko – Thomas Jefferson, *Korespondencja (1798–1817)*, **przeł. A. Glinczanka, J. Paszkowski**, **wyb., oprac. I. Rusinowa**, **Warszawa 1976.**

2. Pamiętniki

Fiszcerowa Wirydianna, *Dzieje moje własne i osób postronnych. Wiązanka spraw poważnych, ciekawych i blahych*, **przeł. E. Raczyński**, **Warszawa 1998.**

Jullien Mark Antoine, *Rys życia wodza polskiego Tadeusza Kościuszki, z dod. opisu sprowadzenia zwłok i popiersiem*, **Wrocław 1819; wyd. 2, Tarnów 1894.**

Niemcewicz Julian Ursyn, *Pamiętniki czasów moich*, **t. I–II, oprac. J. Dihn**, **Warszawa 1957.**

Niemcewicz Julian Ursyn, *Podróże po Ameryce 1797–1807*, **oprac. A. WellmanZalewska**, **Wrocław – Warszawa 1959.**

[**Paszkowski Franciszek**], *Dzieje Tadeusza Kościuszki pierwszego naczelnika Polaków przez generała Paszkowskiego*, **Kraków 1872.**

3. Opracowania

Askenazy Szymon, *Tadeusz Kościuszko*, **Warszawa 1917.**

Baczkowski Michał, *Tadeusz Kościuszko jako wojskowy*, **w: „Rozważny i romantyczny”. W 200. rocznicę śmierci Tadeusza Kościuszki**, **praca zbiorowa pod red. P. Hapanowicza**, **Kraków 2017**, **s. 19–49.**

- Daszyk Krzysztof Karol**, „Bo imię jego jest Polska”: *Tadeusz Kościuszko w patriotycznej legendzie i politycznym micie czasów porozbiorowych: (esej historyczny)*, **Kraków 2018**.
- Dihm Jan**, *Kościuszko nieznanym*, **Wrocław 1969**.
- Drozdowski Marian Marek**, *Tadeusz Kościuszko: studia biograficzne: tradycja*, **Warszawa 2021**.
- Falkenstein Karol**, *Tadeusz Kościuszko, to jest biografia tego bohatera*, **Wrocław 1831**.
- Gąsowski Tomasz**, *Kościuszko jako polityk*, w: „Rozważny i romantyczny”. W 200. rocznicę śmierci Tadeusza Kościuszki, **praca zbiorowa pod red. P. Hapanowicza, Kraków 2017, s. 51–115**.
- Haiman Miecislaus**, *Kosciusko: Leader and Exile*, **New York 1946**.
- Miecislaus Haiman**, *Kosciusko in the American Revolution*, **New York 1943**.
- Hapanowicz Piotr**, *Kościuszko. Szwajcarskie reminiscencje (1815–1817)*, **Kraków 2015**.
- Hapanowicz Piotr**, „Najczystszy syn wolności”. Przewodnik po życiu Tadeusza Kościuszki, **Kraków 2017**.
- Hapanowicz Piotr**, *Kościuszko prywatnie*, w: „Rozważny i romantyczny”. W 200. rocznicę śmierci Tadeusza Kościuszki, **praca zbiorowa pod red. P. Hapanowicza, Kraków 2017, s. 117–157**.
- Hapanowicz Piotr**, *Tadeusz Kościuszko and Liberty*, „The Polish Review”, 2022–12, **Vol.67 (4), s. 34–60**.
- Haumann Heiko**, *Skowronek Jerzy, Der letzte Ritter und erste Bürger im Osten Europas*, **Basel & Frankfurt a.M. 1996**.
- Herbst Stanisław**, *Z dziejów wojskowych powstania kościuszkowskiego 1794 roku*, **Warszawa 1983**.
- Jedynakiewicz Katarzyna**, *Osobowość i życie codzienne Tadeusza Kościuszki*, **Łódź 1996**.
- Kocój Henryk**, *Kościuszko i współczesna mu scena polityczna: mocarstwa europejskie wobec powstania kościuszkowskiego: wybrane zagadnienia*, **Katowice 1994**.
- Konopka Jean A.**, *Kościuszko w Szwajcarii: fakty, tradycje i pamięć*, **Genewa 2007**.

Korzon Tadeusz, *Kościuszko. Biografia z dokumentów wysnuta*, Kraków 1906.

Kościuszcze w holdzie, red. **M. Rokosz**, Kraków 1994.

Malski Wiktor, *Amerykańska wojna pułkownika Kościuszki*, Warszawa 1977.

Morkowski Janusz, **Drewnowski Benedykt**, *Kościuszko w Szwajcarii 1815–1817*, Warszawa 2016.

Nawrot Dariusz, *Tadeusz Kościuszko*, Kraków 2017.

Nash, Gary B., **Graham Russell Gao Hodges**, *Friends of Liberty: Thomas Jefferson, Thaddeus Kosciuszko, and Agrippa Hull*, Basic Books 2008.

Oleksowicz Bolesław, *Legenda Kościuszki: narodziny*, Gdańsk 2000.

Lubicz-Pachonński Jan, *Kościuszko na Ziemi Krakowskiej*, Warszawa – Kraków 1984.

Lubicz-Pachonński Jan, *Kościuszko po Insurekcji*, Lublin 1986.

Powstanie kościuszkowskie 1794, dzieje militarne, red. **T. Rawski**, t. 1, Warszawa 1994; t. 2, Warszawa 1996.

Powstanie kościuszkowskie 1794: z dziejów politycznospołecznych, red. **J. Wojtasik**, Warszawa 1997.

Pula James S., **Thaddeus Kosciuszko**, *The Purest Son of Liberty*, New York 1999.

„Rozważny i romantyczny”. W 200. rocznicę śmierci Tadeusza Kościuszki, praca zbiorowa, pod red. **P. Hapanowicza**, Kraków 2017.

Skalkowski Adam, *Kościuszko w świetle nowszych badań*, Poznań 1924.

Storozynski Alex, *The Peasant Prince: Thaddeus Kosciuszko and the Age of Revolution*, New York 2009.

Szyndler Bartłomiej, *Powstanie Kościuszkowskie 1794*, Warszawa 2001.

Szyndler Bartłomiej, *Tadeusz Kościuszko 1746–1817*, Warszawa 1991.

Śliziński Jerzy, *Tadeusz Kościuszko w literaturze narodowej Europy i Stanów Zjednoczonych Ameryki północnej*, Warszawa 1981.

Śreniowska Krystyna, *Kościuszko bohater narodowy. Opinie współczesnych i potomnych 1794–1946*, Warszawa 1973.

Tadeusz Kościuszko w historii i tradycji, oprac. **Jan S. Kopczewski**, Warszawa 1968.

Tadeusz Kościuszko: historia, współczesność, przyszłość: relacje i zależności;
red. M. J. Żychowska, **Kraków 2017.**

Turska Zofia, *Kościuszko we Francji. Działalność społeczno-oświatowa w latach 1798–1815*, **Poznań 1946.**

Wawryniuk Andrzej Antoni, *Droga do chwały. Młodość i krąg rodzinny Tadeusza Kościuszki*, **Chełm 2021.**

Zahorski Andrzej, *Naczelnik w sukmanie*, **Kraków 1990.**

Z korespondencji Kościuszki urzędowej i prywatnej: 1790–1817, **Kórnik 1946.**

Żuraw Józef, *Mysł filozoficzna i społeczna Tadeusza Kościuszki (Tradycja i współczesność)*, **Warszawa 1979.**

Żuraw Józef, *Filozofia oświeceniowa Tadeusza Kościuszki: wybór pism*, **Częstochowa 2003.**

Kosiarz, mal. Aleksander Kotsis, przed 1862, Muzeum Narodowe w Krakowie

Spis ilustracji

Strona przedtytułowa: Portret Tadeusza Kościuszki, rys. Aleksander Orłowski, przed 1794, Muzeum Narodowe w Krakowie

s. 14. Portret Tadeusza Kościuszki w zbroi, autor nieznan, koniec XVIII w., Muzeum Narodowe w Krakowie

s. 17. Dworek Kościuszków w Merezowszczyźnie, mal. Michał Kulesza, przed 1863, Muzeum Narodowe w Krakowie

s. 19. Jerzy Waszyngton odznacza Kościuszkę Orderem Cyncynata, mal. Michał Stachowicz, 1818, Muzeum Narodowe w Krakowie

s. 20. Portret Tadeusza Kościuszki, mal. Kazimierz Wojniakowski, 1794, Poznańskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk, Muzeum Narodowe w Poznaniu

s. 23. Portret Tadeusza Kościuszki w podeszłym wieku, mal. Stefan Kozakiewicz, 1867, Komitet Kopca Kościuszki w Krakowie

s. 27. Portret Tadeusza Kościuszki, autor nieznan, ok. 1792, w zbiorach Muzeum Wojska Polskiego

s. 29. Projekt zabudowań szpitala w West Point, wyk. Tadeusz Kościuszko, 1779–1782, Alexander McDougall papers, The New York Historical Society

s. 30. Portret Kościuszki w mundurze generała armii amerykańskiej, w tle fort Clinton, mal. Bolesław Jan Czedekowski, 1947, Fundacja Kościuszkowska

s. 32. Scena poświęcenia szabel Tadeusza Kościuszki i gen. Józefa Wodzickiego, mal. Walery Eliaz Radzikowski, 2 poł. XIX w., Muzeum Krakowa

s. 33. Bitwa pod Raclawicami, mal. Walery Eliaz Radzikowski, 1895, Muzeum Krakowa

s. 35. Kościuszko pod Maciejowicami, mal. Teodor Baltazar Stachowicz, 1 poł. XIX w., Muzeum Krakowa

s. 37. Uwolnienie Tadeusza Kościuszki z twierdzy pietropawłowskiej 26 X 1796, środowisko wileńskie, 1 poł. XIX w., Komitet Kopca Kościuszki w Krakowie

s. 41. Przysięga Tadeusza Kościuszki na Rynku Krakowskim, mal. Michał Stachowicz, 1797, Muzeum Krakowa

- s. 43. Tadeusz Kościuszko ratuje Polskę od grobu, mal. Michał Stachowicz, XVIII/XIX w., Muzeum Narodowe w Krakowie
- s. 46. Portret Tadeusza Kościuszki, autor nieznan, ok. 1800 r., ze zbiorów Muzeum Wojska Polskiego w Warszawie
- s. 49. Portret Tadeusza Kościuszki, mal. Jan Nepomucen Bizański, 1862 Muzeum Krakowa
- s. 50. Portret Thomasa Jeffersona, według rys. Tadeusza Kościuszki, wyk. Michał Sokolnicki, National Portrait Gallery in Washington
- s. 52. Portret Ludwiki Sosnowskiej, autor nieznan, ok. 1775, Muzeum Narodowe w Krakowie
- s. 57. Apoteoza Kościuszki, mal. Michał Stachowicz, 1818, Muzeum Narodowe w Krakowie
- s. 61. Pochód z ziemią spod Raławic na Kopiec Kościuszki w Krakowie, mal. Teodor Baltazar Stachowicz, 1859, Muzeum Krakowa
- s. 63. Pomnik Kościuszki w Waszyngtonie, fot. Feliks Molski
- s. 68. *Kosiarz*, mal. Aleksander Kotsis, przed 1862, Muzeum Narodowe w Krakowie

Inne wydawnictwa Komitetu Kopca Kościuszki do nabycia w recepcji Muzeum Kościuszkowskiego:

Piotr Hapanowicz, *Przewodnik po wystawie stałej „Kościuszko – bohater wciąż potrzebny” w Muzeum Kościuszkowskim*, **Kraków 2022**.

Piotr Hapanowicz, *Kościuszko – bohater wciąż potrzebny*, **Kraków 2021**.

Mieczysław Rokosz, *Kościuszko. Człowiek – czyny – tradycja*, **Kraków 2018**.

Mieczysław Rokosz, *Krajobraz Krakowa z Kopcem Kościuszki*, **Kraków 2015**.

Piotr Hapanowicz, *Krakowskim szlakiem Tadeusza Kościuszki*, **Kraków 2010**.

Piotr Hapanowicz, *Kościuszko. Żołnierz Wolności*, **Kraków 2008**.

Mieczysław Rokosz, *Materiały z sympozjum kościuszkowskiego, które odbyło się dnia 23 marca 2006 roku*, **Kraków 2008**.

oraz wydawnictwa Księgarni Akademickiej

Mieczysław Rokosz, *W trosce o część dziedzictwa nam powierzoną. Przemówienia Prezesa Komitetu Kopca Kościuszki 1994–2024*, **Księgarnia Akademicka, Kraków 2024**.

Mieczysław Rokosz, **Agata Barzycka–Paździor**, *Opiekunowie Kopca Kościuszki w Krakowie. Słownik biograficzny członków Komitetu Kopca Kościuszki 18202020*. **Księgarnia Akademicka, Kraków 2023**.

Mieczysław Rokosz, **Janusz Wojtycza**, *Kościuszko w harcerstwie*, **Księgarnia Akademicka, Kraków 2023**.

PIOTR HAPANOWICZ, doktor nauk huma-

nistycznych, historyk, publicysta, absolwent Uniwersytetu Jagiellońskiego, kustosz dyplomowany Muzeum Krakowa, kierownik Oddziału Pałac Krzysztofory. Kilukrotny stypendysta Polskiej Misji Historycznej w Würzburgu, Fundacji z Brzezia Lanckorońskich w Londynie, Funduszu im. Jana i Suzanne Brzękowskich w Paryżu. W pracy badawczej koncentruje się na dziejach Krakowa, parlamentaryzmu polskiego oraz muzeologii. Autor licznych publikacji naukowych i popularnonaukowych, w tym książek: *Senatorowie województwa krakowskiego w latach 1922–1939*; *General Zygmunt Zieliński (1858–1925). Szkic do portretu*; *Szkiecownik krakowski. Ludzie – wydarzenia – zabytki*; *Karol Rolle (1871–1954). Szkic po portretu*; *Prezydent Krakowa Mieczysław Kaplicki*. Kurator wystawy stałej *Cyberteka. Kraków – czas i przestrzeń* oraz kilkunastu wystaw czasowych, w tym o Tadeuszu Kościuszcze i powstaniu styczniowym. Wiceprezes Komitetu Kopca Kościuszki w Krakowie i członek Towarzystwa Miłośników i Historii Zabytków Krakowa.

